

Tsubenko V. L. The liquidation of Kiev-Podolsk cavalry settlement (1857 — 1866).

In the article the process of liquidation of Keiv-Podolsk military settlement of cavalry from 1857 to 1866 is studied. The analysis of the gradual reorganization of the settlement is made on the basis of archive materials and historiography. The given analysis allows tracking changes in organization as well as in administration.

С. О. Шамара

**НАДДНІПРЯНСЬКИЙ СІЛЬСЬКИЙ УЧИТЕЛЬ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СОЦІАЛЬНО-
ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ПОРТРЕТ**

Нові методика та методології, які застосовують сьогодні історики в своїх дослідженнях, мають велике гносеологічне, когнітивне й онтологічне значення. Після буму критики на адресу “надто політизованої” історії України і величезного фоліанту “нормативної історіографії”, сформованого за роки її незалежності, вони є одним із найдійовіших засобів “олюднення” сучасної історичної науки. В нагоді стає низка антропологічних парадигм, і, зокрема, звернення до міждисциплінарного підходу на зламі історії і психології, історії й соціології, історії й націоналогії [1]. Відкривається чудова перспектива залучення соціально-орієнтованих методологій до аналізу історичного матеріалу. Наприклад, праці західних соціальних психологів К. Юнга [2], Е. Еріксона [3], С. Московічі [4] дають можливість застосувати новий методологічний інструментарій до історії соціальних груп. І якщо націоналоги, насамперед завдяки монографії Г. Касьянова “Теорії нації та націоналізму” [5], в межах вивчення багатьох історичних явищ вже достатньо широко використовують дискурси “націотворення” і “національної ідентичності” (у нашій роботі — “етнокультурна ідентичність”), то заклики до співпраці соціальних психологів отримують дуже мало відгуків. А, між іншим, Ерік Еріксон ще на початку 1960-х рр. відзначав, що “Минули ті часи, коли б [психологу] можна було бути таким же наївним в історії, наскільки історики, в усій колишній історії, були наївними у психології” [6].

Мета нашої розвідки — окреслити за допомогою нових теоретико-методологічних засад соціально-психологічний та етно-

культурний портрет наддніпрянського сільського вчительства пореформеної доби, вважаючи останню такою, що тривала аж до розпаду Російської імперії внаслідок системної кризи. Для початку звернемося до статистики.

У Першому загальному переписі населення Російської імперії 1897 р. рубрика професій “Навчальна і виховна діяльність” у дев’ятох українських губерніях, не рахуючи губернських і повітових міст, налічувала 23941 особу (18057 чоловічої статі й 5884 жіночої). Принагідно зазначимо, що репрезентовані щойно дані подаються без членів сімей сільських педагогів. На Наддніпрянщині губерніальний розподіл сільських учителів не був рівномірним. Якщо розташувати їх відповідно до міри зростання, то найменше учителів працювало у сільській місцевості Харківської губернії (1274), а далі по висхідній розташовуються Таврійська (1854), Катеринославська (1920), Полтавська (1922), Чернігівська (2131), Херсонська (2231), Подільська (4026), Волинська (4178) і Київська (4405) губернії. На перший погляд, тенденція ніби очевидна: у більш аграрних регіонах більша кількість сільських учителів. Утім, якщо врахувати, що губернії не були однаковими за своїми розмірами (Херсонська, наприклад, складалася лише з шести повітів, а такі губернії, як Чернігівська і Полтавська — з п’ятнадцяти), зважити на те, що вони також різнилися за щільністю населення, яке проживало в селах, — то про якісь закономірності не доводиться стверджувати. Очевидним є одне — учителів у селах не вистачало так само, як і шкіл. Про це неодноразово наголошувалося в тогочасній фаховій пресі. І це давно вже стало тривіальною тезою багатьох історичних досліджень. Нарешті, вкажемо на статевий розподіл сільського вчительства по губерніях: у Волинській губернії на селі працювало 3637 учителів чоловічої статі і 541 — жіночої; відповідно у Катеринославській — 1405 і 515, Київській — 3554 і 851, Подільській — 3229 і 797, Полтавській — 1120 і 802, Таврійській — 1375 і 479, Харківській — 675 і 599, Херсонській — 1635 і 596, Чернігівській — 1427 і 704 [7].

Що являло собою сільське вчительство Наддніпрянщини в соціально-психологічному плані? Після реформ 1860-70-х рр. воно значно зросло кількісно. Траплялися навіть випадки, коли в селі працював не один вчитель, а два і більше. Розши-

рення меж професійної групи призводило до більш виразної артикуляції у свідомості її членів властивих тільки їй соціальних уявлень. Останні базувалися на двох ідеалістичних принципах: 1) праця для народу і 2) праця задля прогресу. Будучи вихідцями з різних станів (дворянства, духовенства, селянства), сільське вчителство репрезентувало собою доволі різнобарвну групу, як у матеріальному, так і духовному плані. Це, звісно, ускладнює процес аналітико-синтетичного формування його соціально-психологічного портрету. Неможливо уявити собі майже 24 тисячі сільських педагогів (із яких одні отримали “домашню освіту”, інші — середню, а найменш чисельні треті — університетську) як щось цілісне.

Приміром, К. Михальчук, який навчався в університеті Св. Володимира в середині XIX ст., у своїх мемуарах згадував, як частина поляків-хлопоманів, знищуючи в собі усякі сліди панської культури, справді йшла на села вчителювати [8]. Однак це був не найпоширеніший шлях формування сільського педагога. За задумом російського уряду сільський вчитель мав бути підготовлений для того, щоб тримати, як і православні батюшки, населення у покорі. Загальноприйнятою вважалася стара уварівська формула виховання: “Самодержавство, Православ’я, Народність”. У рамках такої освітньої політики за багато пореформених років було підготовлено тисячі і тисячі педагогів. “Перекваліфікація” навіть у революційні 1905-1907 роки відбувалася за давно налагодженою схемою. Влітку “священним відомством” влаштувалися менш як двомісячні педагогічні курси, на яких можна було “здобути знання” з педагогічної психології, історії педагогіки, історії новітньої російської літератури, мистецтва художнього читання, методики російської мови й арифметики, “ознайомитися” із творами кращих духовних і світських російських композиторів і хоровим співом [9]. Після “скороченого” іспиту, правила якого були затверджені ще 1888 р., духовна семінарія безперешкодно видавала свідоцтво вчителя церковнопарафіяльної школи [10]. Шлях, традиційний для більшості тогочасних сільських вчителів.

Водночас підготовка вчителів світськими відомствами та земствами дещо змінювала загальну картину, і це для соціальних уявлень сільських педагогів у цілому мало чи не найголовніше значення. Перехід до нових форм і принципів

викладання прогресивними вчителями спонукало і менш поворотких удаватися до асиміляції і акомодатії модерних впливів. Перший процес, як вважає Ж. Піаже, передбачає інтерпретацію досвіду, виходячи з існуючих ментальних структур без будь-яких змін. Другий полягає у трансформації існуючих ментальних структур із метою об'єднання старого і нового досвіду [11]. Живучи з селянами, працюючи серед них, будучи за походженням із хліборобського стану, сільське вчителство традиційно консервативно сприймало будь-які зміни, які їм пропонувалися. Втім, на відміну від селян, вони все ж таки являли собою горішню верству, здатну до більш глибокої рефлексії. Інтелектуальному відчуженню сільського вчителя від селян сприяло також підозріле ставлення останніх до людей “у комірцях”. Утім, це лише біхевіористський (поведінковий) бік його соціальної психології. Для людини освіченої й у гарному сенсі амбітної це був ще й виклик її соціальній самореалізації: довести, що вона може заслужити довіру хлібороба. Чудовий приклад такого сільського вчителя, господаря і лікаря в одній особі — Демида Гайденка — зображує у творі “На розпутті” (1891) Б. Грінченко.

Однак, загальний соціально-психологічний портрет сільського педагога в оцінці сучасників мав вигляд не надто привабливий. І. Огієнко писав у 1907 р., що “Добрий, негордий, привітливий учитель — це ціла нахідка для села. Такого учителя селяне люблять, мов свого рідного, і поважають. До його вони несуть своє лихо, просять у нього поради в поважних справах... але мало таких учителів. Велика кількість сільських учителів — “пані”, або принаймні вдають із себе панів. Такий учитель вже не має нічого спільного з селянином-“мужиком”. Та й сам селянин до такого учителя за порадою не піде” [12].

В контексті вищезазначеного логічно виникає запитання: якими є етнокультурні характеристики тогочасного сільського вчителства?

З огляду на чинник рідної мови, який фігурував у переписі 1897 р., можна зробити висновок, що серед сільського вчителства в Київському генерал-губернаторстві домінували євреї; на другому і третьому місці у різних повітах перебували українці і росіяни. Із тридцяти шести повітів цього регіону лише у трьох повітах домінували сільські вчителі, що визнавали сво-

єю рідною мовою українську (всі в Київській губернії). Так у Канівському повіті працювало 50 учителів, які вказали своєю рідною мовою російську, 167 — українську, 166 — єврейську, 7 — польську [13]; схожий розклад простежується у Таращанському повіті: відповідно 41, 108, 101 і 6 [14]; і в Чигиринському повіті: 54, 107, 106, 6 [15].

Україномовні сільські вчителі були домінуючим елементом лише в Полтавській і Чернігівській губерніях. Виключення становили Новозибківський і Стародубський повіти Чернігівської губернії, в яких працювало відповідно 94 і 79 сільських вчителів, що назвали своєю рідною мовою російську, 37 і 41 учитель єврейської національності і лише по одному сільському вчителю, які назвали своєю рідною мовою українську [16]. У Суразькому повіті цієї ж губернії були відчутно представлені єврейський, російський і білоруський контингент сільського вчителства, тоді як вчителів-українців у тутешніх селах було лише два [17]. Принагідно відзначимо, що в багатьох повітах Полтавсько-Чернігівського регіону друге після українців місце серед сільського вчителства посідали не росіяни, а євреї.

В інших регіонах (скажімо, в Катеринославській губернії) євреї не мали такого сильного представництва вчителів у сільській освіті. Тут у різних повітах із перемінним успіхом домінували вчителі-українці і вчителі-росіяни. Однак, якщо врахувати, що тут було більше вчителів від таких національних меншин як німці і вже згадувані поляки, то загальна картина виглядала знову ж таки не надто “українською”. В цілому складається враження, що чим далі на південь України дослідник буде рухатися за статистикою етнічної (мовно-культурної) ідентичності, зафіксованої переписом 1897 р. для сільського вчителства Наддніпрянщини, тим строкатішою видається картина цієї ідентичності в кожному, окремо взятому, повіті. Це наслідок політики колонізації Півдня України різними націями, запроваджуваної упродовж багатьох десятиліть російсько-імперськими урядами.

Надзвичайно цікавим регіоном у плані культурно-мовної ідентифікації сільського вчителства була Харківська губернія кінця XIX ст. Тут за мовою сільське вчителство розділилося фактично на дві рівні частини — російську та українську — і не мало конкурентів із боку інших меншин. За таких обставин

проблема “русифікації — українізації” для аграрних місцевостей цього краю була проблемою вибору двох національно-політичних систем, яких тоді ще не існувало в реальності, але які постали щойно у 1917 р. У цьому контексті Слобожанщина представляє цікаву мікромодель для тих дослідників, які хочуть розібратися: чи був на момент розпаду Російської імперії наддніпрянськими українцями подоланий комплекс меншовартості (це означає, що їхня етнокультурна ідентичність витіснила російську), чи сталося навпаки?

В цілому варто відзначити, що результати перепису 1897 р. є лише зовнішньою, так би мовити, офіційною, стороною етнокультурного портрету сільського вчителства. До того ж, ця риса виводиться із чинника рідної мови, який, хоч і був важливим, утім не був єдиним культурно-ідентифікуючим чинником. Окрім того, незаперечними є давно відомі факти боротьби вчителства за українізацію як основу-основ просвіти селянства Наддніпрянщини. Вимоги викладати рідною мовою стають невід’ємним атрибутом національного руху, особливо на початку ХХ ст. Втім, цікаво, що сільські вчителі (як і вся сільська інтелігенція) не вели тут перед. Як слушно зауважив Б. Кравченко, “Подібно до інших націй Східної Європи, “непевна і спантеличена сільська інтелігенція пристала до того [національного] руху лише тоді, коли він набув певного престижу” [18]. Втім, у дослідника існує ще одна теза, згідно з якою “майбутні активісти з інтелігенції формувалися в містах, але не з міських мешканців” [19]. Це великою мірою пояснює те, де знайшли своє вираження соціальні уявлення сільського вчителства. Витиснуте нерозумінням селянства, воно спрямувало свою творчу енергію на формування нової соціальної і національної ідеології, ґрунт до якої вже був добре зачищений міською інтелігенцією. Від початку ХХ ст. простежується процес конвергенції двох частин української інтелігенції: сільської і міської. Конвенціональним видається і їхній спільний національний проект — трансляція через культурні форми української ідентичності в маси із наступною її реалізацією у формі національної автономії (держави) України.

Джерела та література

1. Про націологію детальніше див.: Шамара С. Націологія: роздуми стосовно нації, націоналізму і науку про них // Polska i jej wschodni sąsiedzi / pod red. A. Andrusiewicza. — Rzeszyw, 2005. — Т. 6. — С. 141-149.
2. Юнг К. Г. Аналитическая психология / Пер. с нем. — СПб: Кентавр, 1994. — 136 с.
3. Эрик Гомбургер Эриксон. Детство и общество / Пер. с англ. — СПб.: ООО "Речь", 2000. — 416 с.
4. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / Пер. с франц. — М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. — 480 с.
5. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.
6. Эрик Гомбургер Эриксон. Детство и общество. — С. 391.
7. Эрик Гомбургер Эриксон. Детство и общество. — С. 156; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. 8. Волынская губерния. — СПб., 1904. — С. 142; Там само. — Т. 16. Киевская губерния. — СПб., 1903. — С. 170; Там само. — Т. 32. Подольская губерния. — СПб., 1904. — С. 166; Там само. — Т. 33. Полтавская губерния. — СПб., 1904. — С. 178; Там само. — Т. 41. Таврическая губерния. — СПб., 1904. — С. 186; Там само. — Т. 46. Харьковская губерния. — СПб., 1903. — С. 180; Там само. — Т. 47а. Херсонская губерния. — СПб., 1904. — С. 198; Там само. — Т. 48. Черниговская губерния. — СПб., 1905. — С. 192.
8. Матеріали для біографії В. Б. Антоновича (З приводу двадцятої річниці з дня його смерті) / Зібрав і зредагував Д. Багалій. — К.: З друкарні Всеукраїнської Академії наук, 1929. — С. 62.
9. Архів Сергія Шамари. — Папка № 106. — Арк. 2.
10. Там само. — Арк. 3.
11. Москаленко В. Соціальна психологія: Підручник. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 97.
12. Огієнко І. Про сільських учителів // Рада. — 1907. — № 45. — С. 2.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. 16. Киевская губерния. — СПб., 1903. — С. 210-213.
14. Там само. — С. 228-229.
15. Там само. — С. 240-241.
16. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. 48. Черниговская губерния. — СПб., 1905. — С. 258-261, 274-277.
17. Там само. — С. 280-283.
18. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — С. 59.
19. Там само.

Анотації

Шамара С. А. Надднепрянский сельский учитель второй половины XIX — начала XX в.: социально-психологический и этнокультурный портрет.

Статья посвящена исследованию социально-психологического и этнокультурного портрета сельского учительства Надднепрянской Украины в пореформенный период. Автор использует методологию социальных психологов (К. Юнга, Э. Эриксона, С. Московичи) и современных этнонациональных исследований (Б. Андерсона, Э. Смита, Г. Касьянова).

Shamara S. A. Village teacher of Naddnipryanskaya Ukraine in the late 19th — early 20th cc.: the social, psychological and ethnocultural portrait.

The article is devoted to the exploration of social, psychological and ethnocultural portrait of a village teacher of Naddnipryanska Ukraine after the post reforms age. The author uses the methodology of social psychologists (K.Yung, E.Eriksson, S.Moskovichi) as well as of modern ethnonational explorers (B.Anderson, E.Smith, G.Kasyanov).